

זימון, אפיו וענינו

על "בחנותו של מר לובלין"

א.

עד שאפתח ואדבר בכבודו של ספר, הוא ספרו של ש"י עגנון "בחנותו של מר לובלין", שיצא זה מקרוב לאור, אומר דבר-מה לביתי, באופן שאעיר על שני חידושים שנתחדשו לי עתה: החידוש האחד – באפיו של הזימון; החידוש האחר – בענינו של הזימון.

ב.

אשר לאפיו של הזימון עתה – הדיבור על ש"י עגנון אינו לי בחזקת חידוש וחדשה, שהרביתי לכתוב בו, ודברי כדי פרסום ספר הגיעו ואסמך לו, בישע ימין עליון, את משנהו; ואף הרביתי לשיח בו – בשיעורים, בסמינרים, בהרצאות-פומבי, ולא אחת היו לי שותפים, אבל צותא כזאת, שאני חבר בה ולה הערב, במיתת-הספר שבבית-טשרניחובסקי, לא ידעתי, שהרי שותפי עתה הם מכלל הפמליה הקרובה ביותר לסופר – ישראל כהן הוא מגידולי עירו ועורך ספר הזכרון שלה, ולפי שנשם בחלל אוריה והכיר פנים שיירי מיודעיו של המספר, נוסף לו נופך להכרת הסופר ממחצבתו, וככל מידה מוטבעת אף מידה זו לא תדביקנה מידה נקנית; גרשום שוקן – בן פטרונו של הסופר, שלמה זלמן שוקן, שהשרה על ביתו רוח של הערצה לסופר והיא ירושה לבניו, ובכללם בנו, שהוא יורש פעלו בהוצאת הספרים; ואחרונה-אחרונה חביבה – אמונה ירון, בתו של הסופר, שהמשיכה מעשה אמה האצילה, מרת אסתר, להיות לו לסופר עזר והיא עתה מהדירת כתבי עזבונו.

והנה ידעתי, כי קירבה כזאת – בן עיר, בן פטרון, לא כל שכן בת ממש, – אין בה כדי להקל על שכמותי להיות סניף להם, אך כדי לעמוד, איך-שהוא, בתחרות קשה זו, הריני מבקש להסתייע בקירוב קירובה של אותה קירבה, והיא הנותנת, שאני מחזיר את עצמי תחילה לימי נעורי, שבהם עשיתי, בימי חג ומועד, בעירו של הסופר, ובבית הוריו של ישראל כהן עשיתי, ושוטטתי עמו ברחובותיה וסימטותיה ופרבריה, והוא היה לי לעינים; ואחר-כך אני מחזיר את עצמי לימי-שחרותי, שבהם עשיתי בגרמניה ונזדמנתי, בכפר שבהררי הארץ, עם גוסטב שוקן, בכינוס הנוער הציוני-סוציאליסטי "יונג יידישער וואנדערבונד", שהוא היה חבר בו,

ולימים נזדמנתי עמו פה, תל אביב, כשנעניתי לבקשתו של הסופר ללמד קצת עברית את בן־פטרוננו, גרשום שוקן, ותהי ראשית הלימוד ואחריתה קריאת "בלבב ימים" (כפי שנדפסה אז בספר יובל השישים לביאליק) והסברתו. ולסוף אני מחזיר את עצמי לימי עמידתי, כששימשתי לפני הסופר, ובאתי יום־יום לביתו, ועשיתי בו רוב שעותיו, וביתו, נוה־שלום, שרעייתו השרתה עליו רוח של טהרה, וילדיו, חמדת ואמונה, השרו עליו רוח של תום, ולא פחות משסייעתי את אבי־הבית, נסתייעתי הימנו, שלמדתי דברים הרבה ממנו ועליו, וביותר שימי עבודה אלה, שאָרכו כארבעה חדשים, נמשכו להם פגישות מרובות ושיחות מרובות, שבהן ניסיתי לאזן את עצמי, באופן שהכרת־הטובה שלי כמקבל לא תגרור אחריה כפיות־טובה שלי כשאינו־נותן, ועיקר־האיזון הפיקוח על התחרות שבין אָזני לבין פי, והריני מתברך, כי ניסויי עלה בידי, וסימנך, שאם הסופר חש או דימה לחוש, כי אני מתרחק ממנו, אמר: ובריחתך לא תצלח, שאין אני מוותר עליך לא בזה ולא בבא.

אכן, הרבה דברתי למדתי ממנו ועליו, ואילו היה בי הכוח לספרם ולכם הכוח לשומעם, והוטרדנו כמה וכמה לילות בלשון ההתראה: רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית.

ג.

אשר לענינו של הזימון עתה – ברגיל אני מספיק לקרוא כל ספר מספרי ש"י עגנון, המיתוסף לנו, קודם שהמבקרים מספיקים לומר דבריהם, ובהגיעם אלי, כבר בא רישומו של הספר בי על בישולו, ואפילו על גמרו. מה שאין כן עתה: דרך מקרה – אם, אמנם, יש דבר שניתן להגדירו כך – איחרתי לקרוא את הספר שלפנינו עתה; אף שפרקיו, שנתפרסמו קודם, וביחוד הפרק, הנקרא "פרק אחרון", שנדפס בראש מאסף הסופרים, ששלמה טנאי ועבדכם היינו עורכיו, גירוני להקדים ולקרוא, הלכך קראתי את חמשת המאמרים על הספר, הלא הם מאמריהם של גרשום שוקן, מאיר חובב, הלל ברזל, יעקב רבי ויהודית צוויק, קודם לקריאתי את הספר גופו, ומהיות דבריהם קולות ראשונים, נלוותה לי בת־קולם בשעת הקריאה, אם לצד ההסכמה לה, אם לצד חילופה, ואל תתפלאו, אם תחושו לפעמים כעין הדי הקוינטט ההוא, גם אם אסתפק עתה בבחינתם של קצת צלילים, וסוף הסיכום לבוא.

ד.

ואפתח בהגדרת "בחנותו של מר לובלין" כסיפור כפול־קרקעית (הלל ברזל) ואעיר, כי אף שאותה הגדרה היא מטבע שטבעתי, וכדרך הטבע

הוצרכתי לשמוח על השימוש בו, איני רואה עתה בית-אחיזה לו. כדי לפרש את דברי, תרשוני לספר באזניכם, איך הגעתי לכלל הגדרה זו – זקנתי, אם אבי, מרת רוניה, סיפרה לי כמה וכמה סיפורים על עירנו, בימי היותה עיר חפשית, שכל סחורה שהובאה אליה מעבר לגבול הסמוך היתה פטורה ממכס אבל כשהועברה לפרברה, היתה חייבת במכס מועט, וכדי להרוויח גם את המכס המועט, היו מבריחים את הסחורה, ואף יד סבתי באמצע, שהיתה נוסעת בכרכרה כפולת-קרקעית, כשהקרקעית הגלויה היא מישען רגליה, והקרקעית הסמויה הוא מחבוא הסחורה, והשוטרים, שהנוסעת נחשבה להם כאדונית טיילנית, לא העזו לחשוך בה ולהחשידה.

והנה ודאי יש בהם בסיפורי ש"י עגנון, שההגדרה הזאת הולמתם, אלא שיש בהם שני סוגים שונים – סוג סיפורים, שהמחבר יודע כפילות-קרקעיתם, וסוג סיפורים, שהמחבר מגלה כפילות-קרקעיתם, וניסיתי בעוני להביא דוגמאות לכך. אבל חובה לזכור, כי המספר, בין במועד בין שלא במועד, לא נתחייב לעשות כן לכל סיפוריו ואפילו לא לרוב סיפוריו, והמבקר אינו מחויב לעשות להם כן, לא לרצונם ולא לכרחם. והדברים אמורים אף בספר שלפנינו – הסיפור שלפנינו מתמצה כגילוי, משמע, כי מתחת לסיפור הגלוי אין סיפור נסתר, המקביל לו, באופן שאין בידי לנהוג בו, כדרך שניסיתי לנהוג בסיפור "שבועת אמונים", שדימיתי למצוא מתחת לסיפור הגלוי ולשונו לשון מעשים ונפשות והתקומת שביניהם, סיפור סמוי ולשונו, לשון סמלים, כשכל לשון ולשון עמידה לה משלה ברשותה שלה, הסיפור הגלוי ברשותה של האמנות והסיפור הסמוי ברשותה של האמונה, ואין מלכות אחת מקפחת את חברתה, והן חיות אחת אחת, כחוקתה. מה שאין כן סיפור "בחנותו של מר לובלין" – אין בו שתי רשויות, אחת גלויה, והיא של האמנות, ואחת סמויה, והיא של האמונה, והניסויים שנעשו להוכיח כפילות-הקרקעית הם מדרש, ולא מדרש הנדרש מתוך הסיפור אלא מדרש הנדרש לתוכו.

שלא להקל על עצמי אמירתי זו, ניסיתי להבין את הניסויים ההם, ופירשתי לי את הדבר, כדרך שפירשו המנסה, שאפשרותו של סיפור אחר נתפרשה לו כמציאותו. ואמנם, אפשרות זאת קיימת ועומדת, והמספר מעמיד וחוזר ומעמיד עליה, דהיינו שאותו יום ששי, שהיא המסגרת הכוללת של הסיפור כולו, עשוי היה שיהיה שונה ואחר מכפי שהיה, וההקבלה של מה שהיה לכרחו של האני-המספר ומה שעשוי היה שיהיה כרצונו, מניחה פתח מדידה לפי סולם-ערכים, שאינו פטור מאמירה של תוכחת-מוסר, ביחוד אם מתלכדים לו למבקר האני-המספר והמספר עצמו, (ראה בזה מאמרה של שרה כץ). אמנם, הניגוד בין מציאות של סיפור, כפי שגזרתה הישיבה בחנות ואפשרות של סיפור, כפי שהיתה גזרתו השהיה מחוצה לו, היה בו

כדי סיפור כפול, אבל במה דברים אמורים, לו היה כאן מה שאין כאן –
דהיינו פרופורציה נאותה של טיפול בסיפור המצוי ובסיפור הרצוי, אך גם
בהיות פרופורציה, היו אלה שני סיפורים גלויים, ולא היה מקום להטריח את
ענין כפילות־הקרקעית, על מונחו ומושגו.

ה.

ודאי אין אנו פטורים מבדיקת האפשרות, כפי שהמספר מעמיד וחוזר
ומעמיד עליה – יום מיוחס בשבוע, הוא ערב שבת, שהאני־המספר מבקש
לקיימו כמנהגם של ישראל, והוא חל ביום מיוחס בשנה, הוא יום זכרון
הרמב"ם, שהמספר מבקש לקיימו יתר על מנהגם של ישראל, שהוא מיוחד
לזכרו באופן, שהוא מחלקו חלוקת זמן משולשת, כולם קודש לעיון בספריו
של הנשר הגדול, שלישי שלישי וסוג ספריו, והנה הוא מנוע לנהוג כמשפטו
גם ביום המיוחס בשבוע גם ביום המיוחס בשנה, שנתלכדו כאחד – ויפה
הטירחה לקבוע את השנה, שבה חלה התלכדות זו (מאיר חובב), והנה מעגל
חפצו של המספר, שהיא לו חובת־קבע, נחתך במעגל כורחו, שהיא לו
חובת־עראי, הלא היא חובתו להיענות לבן־עירו ומיטיבו ולשמור את חנותו,
שבה נגזרה עליו בדידות, שהיה אולי נמלט מפניה, אילו ידע את הרמב"ם
בעל־פיו, אך באין ספריו לפניו, הוא נמלט להרהוריו, המעלים לפניו דברים
הרבה, אך עיקרם מתנוודד בין שתי ערים, האחת קרובה, עיר מגוריו,
לייפציג, והאחת רחוקה, עיר הולדתו, בוטשאטש והרהוריו ניתנים על דרך
סיפורו של היודע לספר, באופן שהוא מחיה עיר ועיר ונפשותיה
ומאורעותיה כהיותם, כפי שהניחה בידו יכולתו האמנותית בשיאה.

שירבבתי דיבור: אילו ידע את הרמב"ם בעל־פיו, ולא דרך קלות ראש
שירבבתי, כביכול ביקשתי להלעיג על המספר שנטע את הרמב"ם כראש
מורי הלשון שלו עצמו בלב המיתוס שלו עצמו, כפי ששמענו בנאוומו
בשטוקהולם, הוא, כמובן, דבר אגדה ומורי־לשונו הם קרובים ביותר,
וראשיהם מבני־דורו, ואילולא הם דרגת לשונו כדרגתה בסיפורי
ב"המצפה". דרך כובד ראש שירבבתי, שיחוסו לרמב"ם ירושה היא לו
מאביו, ר' שלום מרדכי, שלא היה רחוק מידיעת הרמב"ם בעל־פה, ונשתבח
על כך בפי בני־עירו, ובנו בכורו בכללם, המזכיר ענין זה בכמה דוכתי,
ואזכיר גם אני מעשה שהיה – פעם אחת, בליל שבת, ביקשני ש"י עגנון
שאביא אותו לבית תפילתו של הרבי מהוסיאטין, שהיה קבוע מול בית
ביאליק, באנו וראיתיו מתעגם, ושיערתני, כי הוא משווה בלבו את הביקור
בימי ילדותו, שאביו הביאו לפני הרבי, והוא החליקו על לחיו, ואמר: א כשר
פנימ'ל (פנים כשרות) לבין ביקורו עתה, בבית התפילה הצנוע והעני, אבל
הצהיל לשמע נוסח תפילתו של החזן, ר' קלמן שואל, שהיה חתן עירו,

ובסיום התפילה, לאחר השיחה עם הרבי, שהוא ענין לגופו, באה שיחה עם החזן, שאמר לו: איך געזעננק אייער טאטן עליו השלום; איי ווי האט ער געהייסן... אוי דער קאפ דער קאפ, מען האט אים אויפגירופן צו לוי; ווען איך בין געקומען אן איידעם קיין בעטשוטש, האט מען מיר געזאגט, אז אויב איך וויל לערנען און פארשטיין א הארב שטיקל רמב"ם, זאל איך גיין צו... און, ווי האט ער גיהייסן אייער טאטע עליו השלום... וויל ער קען דעם רמב"ם אויף אויסנווייניק. כלומר: אני זוכר את אביך עליו השלום; הה, מה היה שמו; אוי הראש, הראש; היו קוראים לו ללוי, כן, אני זוכר את אביך עליו השלום; כשבאתי חתן לבוטשאטש, אמרו לי, כי אם רצוני ללמוד ולהבין פרק חמור ברמב"ם עלי לילך אל אוי אביך מה היה שמו עליו השלום, כי הוא יודע את הרמב"ם בעל-פה. עגנון היה נרגש הרבה, וכנגד דברנותו העליזה בשיחתו עם הרבי הישיש, בלטה שתקנותו, אחרי דברי החזן, והסתפק במה שהלחיש לו שם אביו, וכשיצאנו לרחובה של עיר, נפתח פיו והפליג הרבה בשבח אביו ובקיאותו ברמב"ם – שזכר אותו גם בענין גם בלשון – ועתה חזר על אמירה שהיתה מורגלת בפיו גם לענין הבקיאות בגמרא, ברש"י ובשולחן ערוך: אפשר מיינסטוי אז נאר מיטן ענין, זאג איך דיר; מיטן לשון; און אפשר מיינסטוי, אז נאר מיטן לשון, זאג איך דיר: מיטן ענין. לאמור: ושמא אתה סבור כי בענין בלבד הריני אומר לך: בלשון, ושמא אתה סבור, כי בלשון בלבד, הריני אומר לך: בענין.

1.

אודה: כל עוד מי שידיו רב לו בקפלי ארכיונו של ש"י עגנון (רפאל ווייזר) לא המציאנו סימוך של ממש, אין בידנו להכריע, אם אמנם ענין יום זכרון הרמב"ם, שנתקפח לו לאני-המספר, בשל ישיבתו כשומר-חנם בחנותו של מר לובלין, היא לו למספר עובדה ביוגרפית, אך הדבר הוא באפשר. וזכרון הקיפוח וכליו המקפחים, הלא הם הרהוריו, שהם מצע ספרו ורקעו, שאינם מניחים מקום לרמב"ם וספריו, הם אולי גרעינו האותנטי של הספר, והילכך אפשר, כמובן, שנשאל מה היה מתרחש, אילולא חיתוך-המעגלים, כלומר אילו נהג אותו יום כמשפטו ומרכזו היה זכרון הרמב"ם, וכולו קודש לו, ואפשר שנשיב, כי היום היה מתמזה כדינו בערב שבת וכמשפטו ביום זכרון הרמב"ם, ששכר-מצוה מצוה, ואפשר ששכרה היה בפרסומה של מצוה, כדרך שמספר עשוי לפרסמה, והוא סיפור על הרמב"ם, הבנוי על דרך אפיזאציה של העיון בו, וכבר סיפרתי, ששמעתי מפי עגנון, על שפיר-סיפור כזה, שנתרקם בלבו, ופתיחתו תיאור מבוכתם של אחינו בני תימן שכשהגיעתם שמועת פטירתו של הרמב"ם, לא ידעו מה מנהג ינהגו, עד קום רבם וקרא בקול: ויהי אחרי מות משה עבד השם וגו' משה עבדי מת וגו',

וגעו כל העם בבכיה. אבל תשובה זאת וכזאת מתעלמת מבעיית-היסוד של המספר בכמה וכמה מסיפוריו הכלולים בספר המעשים, שתלו בהם רישומו של קאפקה, אבל מה נעשה וכבר מצאנו אותותיהם וסימניהם בסיפור נעורים, שנכתב ונדפס עוד בשם ש"י טשאטשקיס, קודם שיצא אפילו אפס־קצה־טבעו של קאפקה בעולם; הלא הוא הסיפור "דער טויטן־טאנץ", כלומר: מחול המתים, שכבר רמוזים בו רוב שרטוטי סיפורי המבוכה: האני־המספר יוצא לשם תכלית אחת ובדרכו מקפצת כנגדו תכלית אחרת ופעמים תכליות הרבה, אם רדופות אם מתחלפות, ואין בידו להכריע, ויותר משהוא הולך הוא נהלך.

מה שראינו בסיפורים אלה, אנו רואים גם בספר שלפנינו, שתכליתה של ההליכה וחילופה וכל העשיה וחילופה באותו יום קבועה ועומדת, בחינת ערב שבת היום ויום זכרון היום, ולהם נדרשים כל המעיינים. באה תכלית אחרת, המתפצלת לכמה תכליות, ומקפחתה, ולא עוד אלא היא מקפחתה עד־תומה, באופן שאינה משיירת לה לתכלית הקבועה ועומדת אלא סירוגי אנחה, כאנחתו של אותו קיסר שהיה רשע בעיני ישראל וצדיק בעיני סופרי עמו: יום אחד איבדתי, ולעניננו עתה נאמר: נפסד יום לאמונה ונשכר יום לאמנות.

ז.

השאלה, אם אמנם נפסד היום לאמונה, והפסדו גמור, היא שאלה. והתשובה לה תלויה בכך, אם נכוון את עצמנו לצדדים העשויים לחזק את גודל ההפסד או לצדדים העשויים לרפותו. כיוון ראשון, משמע שאין אנו מצמצמים את ההפסד על אותו יום וכפל־יחוסו, שחלף כדרך שחלף בלשכתו של מר לובלין, אלא מרחיבים אותו על כל ימי הישיבה בלייפציג, שתכליתה היה תלמוד תורה לשמה, ובאו תחתיה תכליות אחרות, שהכל יש בהן, תלמוד תורה לשמה אין בהן. כיוון אחרון, משמע שאין אנו נותנים דעתנו על מה שלא ניתן בספר, אלא על מה שניתן בו – ואף כאן אומר שני דברים, שלא כדברי ההערכה, שנשמעו לעת־עתה. ראשית, מה שניתן, אך בחלקו, אם כי, כנראה, בחלקו המכריע, ניתן, דהיינו שההנחה כי הספר הוא שלם ומושלם, טעונה בדיקה, וביחוד הכתוב מדבר על סופו של הספר. אחרית, דיוקן הערים, בפי שניתן, אינו מניח פתח לאמירה, כי ניתן עולמה המלא של העיר האחת, הקרובה במקום ורחוקה בנפש, כשם שאינו מניח פתח לאמירה, כי ניתן עולמה המלא של העיר האחרת, הרחוקה במקום וקרובה בנפש.

אפרש את דברי – מבין מיני הדמויות, המצוירים, על אִפיים ודרכם וגורלם, מהם בהרחבה מהם בצמצום, בולטות דמויותיהם של שני בני־עירו,

האחת, שגילוייה בהקיץ – הוא מר אהרן המכונה ארנו לובלין; האחת, שגילוייה בחלום – מר יעקב שטרן, והם כצמד ניגודים מבחינת הזיקה לעירם בוטשאטש. הראשון אינו אוהבה, משום שאינו יכול לאהוב את חייו בה וזכרונם. ולא זו בלבד שאינו מתעורר לחזור ולראותה, אלא כשמזדמן לו המספר והוא עשוי לשאול מה על עירו אינו שואל; האחרון, אוהבה ומלוא-עולמה בקרבו ומרוב דיבוקו בה אינו מניח אותה אפילו לשעה אחת; אלא שהראשון, שבהקיץ, נתמצה ענינו בסיפור ואילו האחרון, שבחלום, לא נתמצה ענינו בסיפור, ונזכרות כמה פרשיות, ולפנינו בדוחק פרשה אחת: ללמדך כי לענין שארי הפרשיות, המספר לא הספיק להעלותן.

ח.

והדיספרופורטיביות הזאת הוא ענין נכבד דוקא למי שסובר כמותי, כי כפלה-הזיקה של המספר לעיר-הורתו וגידולו נתפלג לו למספר לשתי דמויות אלו, אבל באמת אינן אלא דמות אחת, והיא של המספר עצמו, על דו-הערכיות של יחסו לעירו, שחובה להביאה במנין, שכן בביוגרפיה הממשית, יצא את עירו כצאת מר לובלין, כמי שלא היה רוצה לחזור, ואם לדקדק, הרי עגנון ביקורו אחד וביקורו אחר בעירו קצרים היו, מכדי לכנותם חזרה לעירו, ואילו בביוגרפיה החזיונית שלו, נשאר בעירו כהישאר יעקב שטרן על דרך שנתן לבו ודעתו על כל שזכר בה ועליה, על כל מה ששמע בה ועליה, על כל שהוזכר בה ועליה, וכדין רשאי היה להתפאר, כי לא נשתייר ציון גדול או קטן על עירו בגווילים, בספרים, ובקונטרסים, שלא לקטו וספגו. אין הוא בן יחיד שקומם את עירו בשלימותה בהיותו רחוק ממנה, אך הוא מיוחד בשיעור-ההתענינות ושלימות-הלימוד, ודיה השוואה קטנה בין כל שכתב בחקר-עירו בימי נעוריו, כדי להעמידנו על כך.

לענין מר לובלין שבקרבו – דיה אמירתו, ששמעתיה מפיו: ודע, כי כל שאירע לו לגרשום ב"הנידח" אירע לי, אך שום דבר לו אירע כפי שאירע, חוץ לענין הפרידה מעירנו, שכמותו כמותי הפכתי את כיסי וזרקתי את כל הפירורים לתוך גלי הסטריפא, גזירה שמא אדם חייב, בשל פירור, לחזור לעירו. כשאמרתי לו, שלא מצאתי זאת ב"הנידח", אמר: אם כן, אף לא זה. ולענין יעקב שטרן שבקרבו – לכאורה דיו מעשה שהיה, שנשאל, מהיכן לו ידיעה מופלגת כל-כך באנשי עירו, והרי היה נער בעזבו אותה, השיב: וכמה יהודים היו בבוטשאטש, נאמר: אחד עשר אלפים, והנה שנים עשר אלפים מהם הכרתי. סיפור זה ראוי להשלימו במעשה שהיה גם הוא שבא לאזכרת בני עירו, ואמרו לו, מן הנאספים, כי הם הכירו פנים את האנשים שתיאר, את ראובן, ואת שמעון ואת לוי וכו', ובאמת כפי שהעלם בקולמוסו, כך היו. אמר: תימה, תימה, כל אלה אנכי יצרתים ואנכי בראתים, ואנכי עשיתים,

והם מכירים אותם מכבר, והיא ראייה נוספת, כי ישראל הם גם נביאים גם בני נביאים.

ולענין העיר לייפציג, כל שכן אשכנז כולה – איני יודע, אם ראה בה הכל, אולם אף שידעת, כי ניתן לחבר את כל הקטעים, הרפרופים, מיני החטף ומיני האגב, שהסיכום יראה בחינת הכל, אומר, כי הראה, אמנם, מה שהיה לו עיקר, אך לא הכל – בתחומם של הגויים אין אנו רואים ראייה מוחשית, מקפת אלא חלקם המסוים, ועיקרם אלה ארבעת האומנים, שלא זו בלבד שאינם במסגרת הסיפור וזמנו, אלא אף לא היו, לא הם ולא אבות-אבותיהם, לא מאשיותיו של עם-גרמניה ולא מיסודותיה של ארץ-גרמניה – יפה הגדרת Käuze (שהוא כינוי לסוג ינשופים ולסוג בני אדם מוזרים), אך שימושו לגבם (גרשום שוקן) אינו ממצה את הטיפולוגיה שלהם – שארבעתם צאצאים ליריביהם של עם-גרמניה וארצו, יריבים מבית, יריב וסוגו ודרכו בהיסטוריה שלהם, בין ארוכה בין קצרה, ולא אאריך עתה בזה, ולכשירחיב – ארחיב.

ולענין היהודים שבלייפציג, כתשקיפה של יהדות גרמניה. ודאי שהמספר ראה את הכל, אך גם פה לא הראה את הכל, בין מחמת גבול יכולת הראיה, בין מחמת גבול חפץ הראויה, וכבר ניסיתי לעמוד על גבול-כפל זה בבואי לבאר את הסיפור "ולא נכשל", לפי דגשיו ולפי העלמיו, ואף שלא פסח בספר שלפנינו כדרך שפסח בסיפור הנזכר, והתמונה מקפת יותר, גבול-הכפל קיים, כמדומה, ועומד גם עתה, ואף הוא ענין הטעון הרחבה ופירוט לגופו.

ט.

והערה למדרש-השמות, שהמספר מניח לו פתח, גם בספרו זה, אלא שכרוכה בו אזהרה היפה לכל אותו ענין, והיא אזהרה מפני דרכם של מבקרים, שלא יעשו פתחה של מחט כפתחו של אולם. ואכן, הנטיה המוגזמה לדרושים אלה וכאלה עלולה להטעות הרבה (אהרן הכהן, יעקב אבינו וכדומה), אך גם מה שאינו דרוש ומתקבל על הדעת צריך בדיקה. כי הנה למשל, הניסוי לבאר שם לובלין, כקישור בין הקהילה הגדולה והמפורסמה בפולין, לבין הורתו וגידולו של המספר, בוטשאטש, הוא רעיון נאה (יעקב רבי), אבל המספר מושיט לנו בקנה רעיון משלים, נאה הימנו. וקודם שאדבר, אזכיר מעשה שהיה: בשנת 1928 יצא ספרו של פרוידנטאל על היהודים מבקרי הירידים בלייפציג, וברצנזיה עליו, שנדפסה ב"דבר", ציינתי פרט, שהוא לכאורה פיקאנטי, אך יש בו בנותן-ציוור לנדודי ישראל – דהיינו: ראובן, ששם משפחתו נקרא על שם עיר פלונית יושב בעיר אלמונית, ושמעון, ששם משפחתו נקרא על שם עיר אלמונית יושב בעיר

פלונית. העירותי את עגנון על כך, אמר: אם לפיקאנטיות ראוי היה לטפל במערכת זיווגים, כדרך ששירי-העם נוהג במערכת זיווגים: א'באלי האט גענומען (נשא לאשה) א'יידלן: ב'רוכל-האט גענומען ב'רעה'לען וכיוצא באלה. ואמנם על פי הדרך הזאת בנה עגנון את שירת האותיות שב'הכנסת כלה". ולפי הקו הזה לובלין יושב בלייפציג. אלא שהמספר מגלה לנו יחוסו של מר לובלין – בספרו לנו, כי הוא מצאצאיו של ר' נטע נצח בעירו, יאילו ר' נטע נצח היה מצאצאיו של ר' ישראל נצח, שעליו אומר המספר: "הירהרתי אני בלבי, לפני מאתיים שנה ויותר בא חכם גדול מחכמי פולין לברלין ולמד ולימד תורה וחכמה וחיבר ספרים גדולים וטובים ואחד מהם נצח ישראל שמו ועליו נקרא שמו של המחבר רבי ישראל נצח. בסוף ימיו חזר לפולין ונפטר שם ואני הייתי על קברו" (עמ' 150). והיכן עמד, בעיר מולדתי, בראד, עמד, שבה קבור, בשורה הראשונה שבבית-הקברות הישן, אותו גדול, שנקרא על שם עירו ר' ישראל זמושץ ועל שם ספרו ר' ישראל נצח, שהיה מורו של ר' משה מנדלסון ומיודעו של לסינג, ויתר על ספרו הנזכר חיבר ספרים אחרים, מהם שנדפסו כגון אוצר נחמד והוא פירוש להכוזרי, וכן פירוש למאמר רוח חן ומקאמה נזד הדמע, מהם שלא נדפסו כגון תכונת השמים. ורש"י פין פירסם נוסח מצבתו ובידי דיוק נוסחה. והנה בא עגנון והחליף שם העיר זמושץ בשם העיר לובלין, שהן שתי קהילות באותו משולש גיאוגרפי והשידוך: לובלין – לייפציג חבוי מאחוריו שידוך, לפי מערכת הזיווגים של שירת האותיות גם היא: בראד – בוטשאטש, שצאצאי ר' ישראל נצח נדדו מעיר זו לעיר זו. (וחובבי גימטריות יתנו דעתם על כך כי חשבון נצח וחשבון לובליני עולים אחד אחד 148).

וכן לענין יעקב שטרן – נקל להתרמוז על דרך כוכב מיעקב, אבל השם שטרן כשם שהוא טעון זיקה נרחבה יותר, כך הוא טעון זיקה מצומצמה יותר ולבוטשאטש דוקא, שכך שם משפחה נכבדה בה, והיא שהעמידה את ראשי-אזרחיה, בעריש המכונה ברנהארד שטרן, והמספר קוראו, ב"בנערינו ובזקנינו", זיינוול המכונה סבסטיאן מונטאג, ומי שרוצה להפליג במשחק, יפרנס את השינוי של החניכה על פי שכנות שבין יום הירח ובין צבא השמים, אבל לא יפרנס שם סבסטיאן, ואף אני לא פירנסתיו תחילה, עד שקראתי זכרונותיו של הוראצי ספרין (והוא נקרא על שם סבסבו הרבי ר' הרשלי מ'ידצ'וב), ובהם פרק על עיר מולדתו, מונסטרישץ, שהיא מוחזקת כפרברה של בוטשאטש, והמספר קורא לה, בסיפור הנזכר, כינוי של חיבה מסופקת, פיטשריטש, שפירושה מין פטריה-של-תוהו – והנה אנו שומעים כי אביו של בעל הזכרונות, שהיה שם ראש הקהילה ועורך מדור הפינאנסים ב'נייאה פרייאָה פראָסה", היה סבסטיאן שמו. אך נחזור לבעריש המכונה ברנהארד שטרן, שהיה לא בלבד ראש אזרחי בוטשאטש, אלא אף חבר

הפרלמנט בוינא, שהמספר, עם כל יריבותו לו, כראש מתנגדי הציונים, היה שרוי עמו ברוב ידידות, ובשל הידידות הזאת הסתכסך עם חברת "ציון" והוסר מלהיות מזכירה. אך בשלה שמע גם הרבה מסורות העיר, אישיה והליכותיה.

י.

ובאחרונה על פרק בסיפור, הנראה סתום, הוא הפרק על חלום קארל הגדול, ונעשו בזה כמה ניסויי ביאור הראויים לתשומת-דעת. אלא שהביאורים האלה יצאו מלפני הנחלם – קארל הגדול ושלוחיו, ולא מלפני החולם – האני-המספר, כי אם לצאת מלפניו, דין לזכור, כי ניצנצה בו השאלה, כדרך ששאל בסיפורים אחרים: ומה הייתי, לפי תכונתי ואף אומנותי עתה, בתקופה אחרת, קדומה יותר, ואפילו קמאית. והרי אומנותו בלייפציג היה במה שהיה משמש את חכמי הגויים בכוחו בלשון עברי, וכך הוא מסייע פה לדוקטור נאדלשטיכר, שכל גדולתו בגודל מגבעתו, לרשום ספריו העבריים של כספר מריוס הזקן ולברר עניניהם ומחבריהם, והנה בחלום הוא רואה את עצמו נטוע בתקופה קדומה יותר, בימיו של קארולוס, ואף בהם הוא משרתו כבאותה אומנות, – איש-ביניים בין מערב ומזרח, בכוח לשונו, לשון עברי.

ואסיים בענין עיר-מושבו של המספר בסיפורו, היא לייפציג, היא ליפסיא, היא לאפסק, ואזכיר מה ששמעתי מפי ש"י עגנון, כי פטרונו, ר' שלמה זלמן שוקן, ביקש לקבוע פרס גדול למי שיחבר מונוגרפיה על הסוחרים יציאי בראד, שבנו שלוש קהילות: אודיסה, לייפציג, מאנצ'סטר. ונזכרתי בכך לרגל קריאתי ב"חנותו של מר לובלין" וגם לרגל עיסוקי עתה בקורות עיר מולדתי, בראד, ששאלה זו עולה וחוזרת ועולה לפני, ולא אטריחכם בזה, אך תרשוני לסיים בדבר חידוד – כבר הביאו מלקטי-פתגמים, כי בני בראד, כשהיה מזדמן להם אורת, הראו לו יומם חמדות-עירם למטה ולילה חמדת-שמיהם למעלה, לאמור: וואס זאגט איר עפעס צו אונדזער בראדער לבנהלע, כלומר: ומה תאמרו ללבנה הברודאית שלנו, ולא עוד אלא כשבנו מרכום באודיסה נהגו גם שם לומר: וואס זאגט איר נישט צו אונדזער אדעסער לבנה, כלומר: ומה תאמרו ללבנה האודיסיאית שלנו. וכן כשבנו את מרכום בלייפציג נהגו לומר: וואס זאגט איר נישט צו אונדזער לייפציקער לבנה, כלומר: ומה תאמרו ללבנה הליפסאית שלנו, והמספר מזכיר, כי כך, בערך, היה הנוסח בעירו, והעימות שבין האמירה בבוטשאטש והראייה בליפסיא, בפתח הסיפור, הוא משעשע ביותר, ויעוין שם.

[י"ד ניסן תשל"ה]